IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 01. Oktabr, 2026

PARADIGMATIK VA SINTAGMATIK MUNOSABATLARNING O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDAGI TALQINI

Duschanova Shoxida Baxramovna
Ma’mun Universiteti
“G’arb tillari va adabiyoti” kafedrasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23685768

Annotatsiya. Maqolada til birliklari o‘rtasidagi paradigmatik va sintagmatik munosabatlarning mohiyati, ularning til tizimidagi o‘rni hamda o‘zbek tilshunosligida talqin etilishi yoritiladi. Ikki munosabatning o‘zaro farqi va bog‘liqligi misollar asosida tahlil qilinadi, ularning leksik, morfologik va sintaktik sathlardagi ko‘rinishlari ko‘rsatiladi. Tadqiqot natijalari til birliklarining tizimli va nutqiy xususiyatlarini o‘rganishda mazkur tushunchalarning metodologik ahamiyatini asoslaydi.
Kalit so‘zlar: paradigmatik munosabat, sintagmatik munosabat, til tizimi, nutq, til birliklari, o‘zbek tilshunosligi.

Аннотация. В статье раскрывается сущность парадигматических и синтагматических отношений между языковыми единицами, их место в системе языка и особенности трактовки в узбекском языкознании. На примерах анализируются различия и взаимосвязь двух типов отношений, показываются их проявления на лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях. Результаты исследования обосновывают методологическую значимость данных понятий при изучении системных и речевых свойств языковых единиц.
Ключевые слова: парадигматические отношения, синтагматические отношения, система языка, речь, языковые единицы, узбекское языкознание.

Abstract. The article reveals the essence of paradigmatic and syntagmatic relations between linguistic units, their place in the language system, and their interpretation in Uzbek linguistics. The differences and interdependence of the two types of relations are analysed through examples, and their manifestations at the lexical, morphological and syntactic levels are shown. The findings substantiate the methodological significance of these concepts for studying the systemic and speech properties of linguistic units.
Keywords: paradigmatic relation, syntagmatic relation, language system, speech, linguistic units, Uzbek linguistics.

KIRISH

Til murakkab va ko‘p qatlamli tizim bo‘lib, uning birliklari bir-biri bilan turli aloqalar orqali bog‘lanadi. Tilning jamiyat, tarix, tafakkur va ma’naviyat bilan aloqasi, til va nutqning dialektik munosabati, til sistemasining tuzilishi kabi masalalar nazariy tilshunoslikning doimiy e’tibor markazida turadi. Bu masalalarni hal etishda til birliklari o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash alohida o‘rin tutadi, chunki tilning faoliyati aynan shu munosabatlar asosida amalga oshadi.

Tilshunoslikda bunday munosabatlar ikki yo‘nalishda, ya’ni paradigmatik va sintagmatik bog‘lanishlarda o‘rganiladi. Mazkur tushunchalar XX asr boshida F. de Sossyur ta’limoti asosida struktur tilshunoslikda shakllangan va keyinchalik jahon tilshunosligida keng tarqalgan [1]. O‘zbek tilshunosligida ham ular til tizimini tushunishning muhim nazariy asosi sifatida qaraladi [2].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, paradigmatik va sintagmatik munosabatlarni to‘g‘ri tushunish til birliklarining tizimdagi o‘rnini ham, nutqdagi vazifasini ham aniqlash imkonini beradi. Morfologiya, sintaksis va leksikologiyaning ko‘plab masalalari, xususan, so‘z shakllari tizimi, so‘z birikmalari va ma’no munosabatlari shu ikki tushuncha orqali izohlanadi. Biroq o‘quv va ilmiy adabiyotlarda bu munosabatlar ko‘pincha bir-biridan ajratilgan holda talqin qilinadi, ularning o‘zaro bog‘liqligi esa yetarli ochib berilmaydi.

Tadqiqotning maqsadi paradigmatik va sintagmatik munosabatlarning mohiyatini, farqli va umumiy jihatlarini aniqlash hamda ularning o‘zbek tilshunosligidagi talqinini umumlashtirishdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: tushunchalarning nazariy asoslarini yoritish; har bir munosabatning belgilarini misollar asosida tahlil qilish; ikki munosabatning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatish; ularning til sathlaridagi ko‘rinishlarini aniqlash.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Paradigmatika va sintagmatika tushunchalarini tilshunoslikka F. de Sossyur kiritgan. U til birliklari o‘rtasidagi munosabatlarni ikki turga ajratgan: nutq zanjirida ketma-ket joylashgan birliklar o‘rtasidagi sintagmatik munosabat va nutqdan tashqarida, xotirada o‘zaro bog‘lanadigan birliklar o‘rtasidagi assotsiativ munosabat [1]. Keyingi tilshunoslikda ikkinchi tur paradigmatik munosabat deb atala boshlandi. Shu bois assotsiativ va paradigmatik aloqa tushunchalari ko‘pincha bir ma’noda qo‘llanadi [5].

O‘zbek tilshunosligida bu masala R. Rasulovning umumiy tilshunoslikka oid asarlarida nazariy jihatdan yoritilgan [2; 3]. Leksik birliklarning paradigmatik munosabatlari, xususan, sinonimiya va antonimiya semasiologiyaga bag‘ishlangan tadqiqotlarda o‘rganilgan [4]. Shunga qaramay, ikki munosabatni yagona nazariy yondashuv doirasida, ularning o‘zaro bog‘liqligi nuqtai nazaridan ko‘rsatish masalasi dolzarbligicha qolmoqda.

Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy va distribyutiv (almashtirish) metodlaridan foydalanildi. Distribyutiv usul birliklarning bir xil o‘rinda bir-birini almashtira olish imkoniyatini aniqlashda, tavsifiy usul esa birliklarning nutqdagi birikuv qonuniyatlarini ko‘rsatishda qo‘l keldi. Tahlil uchun misollar o‘zbek tili materialidan olindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Paradigmatik munosabatning mohiyati

Til sistemasidagi moddiy-kommunikativ birliklar muayyan qoidalar asosida o‘zaro aloqaga kirishadi, ma’lum guruhlar, ya’ni paradigmalar hosil qiladi va shu asosda nutq birliklarini yaratadi. Bu aloqalar mantiqiy, obyektiv va ijtimoiy xususiyatga ega bo‘lib, ikki yo‘nalishda namoyon bo‘ladi [2, 84-b.]. Demak, til birliklari orasidagi asosiy munosabatlar paradigmatik va sintagmatik munosabatlardan iborat.

Paradigmatik munosabat birliklarning bir xil pozitsiyada bir-birini almashtira olish imkoniyatiga asoslanadi. Masalan, «Men ___ oldim» gapida kitob, daftar, qalam so‘zlari bir-

birining o‘rniga kela oladi, shuning uchun ular bu o‘rinda paradigma hosil qiladi. Paradigmaga kirgan birliklar umumiy, ya’ni leksik ma’nosi jihatidan yaqin bo‘lib, xususiy, ya’ni grammatik ma’nosi jihatidan farqlanadi. Paradigmalar tizimi odatda vertikal yo‘nalishda joylashadi, shu sababli o‘zbek tilshunosligida paradigmatik munosabat tilning vertikal o‘qi deb ham ataladi.

Paradigmatik munosabat keng tushuncha bo‘lib, bir necha turdagi guruhlarni qamrab oladi:

1) sinonimlar: ozmoq – oriqlamoq, shalpaymoq – shalvirmoq;

2) tematik guruhlar: suv, ariq, kanal, ko‘l, daryo, dengiz, okean; tepalik, balandlik, tog‘, cho‘qqi;

3) so‘z turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, fe’l, ravish;

4) antonimlar: keng – tor, oq – qora, yaxshi – yomon, achchiq – shirin, yosh – qari.

Shunday qilib, paradigmatik munosabatlar til birliklarini umumiy belgi-xususiyatlariga ko‘ra birlashtiradigan, o‘xshashlik va farqlanishga tayanadigan guruhlar tizimidir. Bu munosabat nutqdan oldingi, imkoniyat darajasidagi til hodisasi bo‘lib, tilshunoslikda assotsiativ munosabat deb ham yuritiladi [3]. Paradigmatik birliklar sintagmatik birliklardan farqli ravishda bevosita kommunikativ ta’sir o‘tkazish imkoniga ega bo‘lmaydi va umumiylik sifatida mavjud bo‘ladi.

2. Sintagmatik munosabatning mohiyati

Til birliklarining faollashib, nutqning aniq birligiga aylanishi sintagmatik munosabat tufayli yuz beradi. Nutq faoliyati fikr almashish jarayoni, ya’ni kommunikativ faoliyat bo‘lgani uchun paradigmatik birliklar o‘z ta’sir kuchini va ijtimoiy-amaliy vazifasini aynan sintagmatik munosabatda namoyon qiladi. Bunda birliklar o‘zaro valentlik munosabatiga kirishadi, ularning semantik-sintaktik bog‘lanishi amalga oshadi [2, 88-b.].

Sintagmatik munosabatda til birliklari bir-birini almashtirmaydi, balki ketma-ketlikda birga qo‘llanib, ma’noviy va grammatik butunlik hosil qiladi. Masalan, yaxshi bola, kitob o‘qimoq, ertalab keldim birikmalarida so‘zlar sintagmatik aloqada bo‘ladi. Shu ma’noda sintagmatik munosabat tilning gorizontal o‘qini tashkil etadi. Quyidagi gapni ko‘rib chiqamiz: «Men istiqlol tufayli gullab-yashnayotgan Vatanning farzandiman». Bu gapda birliklar muayyan tartibda va mantiqiy izchillikda joylashgan, ular orasidagi munosabatlar aniq va izchil bo‘lgani uchun sintagmatik munosabat hosil bo‘ladi.

O‘zbek tilida so‘z tartibi, moslashuv va boshqaruv sintagmatik munosabatning asosiy ko‘rinishlari hisoblanadi. Aytish mumkinki, sintagmatika paradigmatikaning mavjud bo‘lish va namoyon bo‘lish shaklidir: til sistemasining birliklari sintagmatik munosabat orqaligina nutqda reallashadi.

3. Ikki munosabatning o‘zaro bog‘liqligi

Paradigmatik va sintagmatik munosabatlar bir-biriga qarama-qarshi emas, balki bir-birini to‘ldiradi. Paradigmatik munosabat birliklarning tanlash imkoniyatini belgilasa, sintagmatik munosabat tanlangan birliklarning nutqda birikishini ta’minlaydi. Gap tuzishda avval paradigmatik qatordan kerakli so‘z tanlanadi, so‘ngra u boshqa so‘zlar bilan sintagmatik aloqaga kirishadi. Shu bois ikki munosabat tilning ham tizim, ham faoliyat sifatidagi tabiatini ochib beradi. Ularning til sathlaridagi ko‘rinishlari 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval. Ikki munosabatning til sathlaridagi ko‘rinishlari

Til sathi	Paradigmatik munosabat (tanlash)	Sintagmatik munosabat (birikish)
Leksik	Sinonim, antonim va tematik qatorlar: ozmoq – oriqlamoq, keng – tor, daryo – dengiz – okean	So‘zning boshqa so‘z bilan birikuvi: yaxshi bola, kitob o‘qimoq
Morfologik	Shakllar paradigmasi: kitob – kitobning – kitobni – kitobga	Qo‘shimchalarning izchil qo‘shilishi: kitob-lar-im-ni
Sintaktik	Bir o‘rinda kela oladigan so‘zlar qatori: Men kitob / daftar / qalam oldim	So‘z tartibi, moslashuv, boshqaruv: Men ertalab keldim

Misol uchun, «Bola kitob o‘qidi» gapini tahlil qilsak, har bir o‘rinda ikki jarayon yonma-yon kechadi. Bola so‘zi qiz, o‘quvchi, talaba kabi so‘zlar qatoridan tanlanadi (paradigmatik o‘q), kitob so‘zi daftar, maqola, xat qatoridan, o‘qidi fe’li esa yozdi, topdi, oldi qatoridan olinadi. Tanlangan so‘zlar esa gapda ma’lum tartibda joylashib, egalik va kesimlik, boshqaruv aloqalari orqali bir-biri bilan bog‘lanadi (sintagmatik o‘q). Agar paradigmatik tanlov bo‘lmasa, gap uchun material yo‘q bo‘lardi, agar sintagmatik aloqa bo‘lmasa, tanlangan so‘zlar alohida-alohida birliklar bo‘lib qolaverardi.

Ikki munosabat o‘rtasidagi asosiy farqlarni quyidagicha umumlashtirish mumkin. Birinchidan, paradigmatik munosabat til tizimida, potensial holatda mavjud bo‘lsa, sintagmatik munosabat nutqda, reallashgan holatda kuzatiladi. Ikkinchidan, paradigmatik qatordagi birliklar bir-birini istisno qiladi, ya’ni muayyan o‘rinda ulardan faqat bittasi qo‘llanadi, sintagmatik birliklar esa bir vaqtda birga ishtirok etadi. Uchinchidan, paradigmatik munosabat o‘xshashlik va qarama-qarshilikka, sintagmatik munosabat esa yondoshlik va ketma-ketlikka tayanadi. To‘rtinchidan, birinchisi birliklarni tizim sifatida guruhlashga, ikkinchisi ularni nutqda birlashtirib, yangi butunlik hosil qilishga xizmat qiladi.

Ikki munosabatning bunday uyg‘unligi tilning iqtisod qonuniga ham mos keladi. Cheklangan miqdordagi birliklar paradigmatik qatorlarga birlashtirilgani tufayli so‘zlovchi har gal ularni xotiradan qayta-qayta tanlay oladi, sintagmatik birikish qoidalari esa bu birliklardan cheksiz miqdordagi gaplarni tuzish imkonini beradi. Shu tariqa til bir vaqtning o‘zida barqaror tizim va doimiy yangilanib turuvchi faoliyat sifatida mavjud bo‘ladi.

4. O‘zbek tilshunosligida talqini

O‘zbek tilshunosligida paradigmatik va sintagmatik tushunchalar asosan struktur va funksional yondashuvlar doirasida talqin etiladi. Olimlar paradigmatik munosabatni tilning vertikal o‘qi, sintagmatik munosabatni esa gorizontal o‘qi sifatida baholaydilar. Bu yondashuv til birliklarining tizimli va nutqiy xususiyatlarini farqlab ko‘rsatishga xizmat qiladi [3, 102–109-b.].

Morfologiya va sintaksisda paradigmatik va sintagmatik munosabatlar asosiy tahlil vositasi sifatida qo‘llanadi: so‘z shakllari tizimi paradigmatik, so‘zlarning birikish va moslashuv qoidalari esa sintagmatik nuqtai nazardan o‘rganiladi. Leksikologiyada ma’no munosabatlarini, ya’ni sinonimiya, antonimiya va tematik guruhlarni aniqlashda paradigmatik tahlil alohida ahamiyat kasb etadi [4]. Demak, mazkur tushunchalar tilshunoslikning deyarli barcha bo‘limlarida metodologik asos vazifasini o‘taydi.

Agglyutinativ tillar guruhiga kiruvchi o‘zbek tilida bu munosabatlar o‘ziga xos ko‘rinishga ega. Masalan, kitob so‘zi kelishik, egalik va ko‘plik shakllari bilan o‘zgarganda paradigmatik qator (kitob – kitobning – kitobni – kitobga) hosil bo‘ladi, bu qatordan nutqda kerakli shakl tanlanadi. Qo‘shimchalarning so‘z tarkibida ketma-ket joylashuvi (kitob-lar-im-ni) esa sintagmatik qonuniyatga bo‘ysunadi: ko‘plik, egalik va kelishik affikslari qat’iy tartibda keladi. Demak, paradigmatik va sintagmatik munosabatlar nafaqat so‘zlar, balki so‘z ichidagi morfemalar darajasida ham mavjud bo‘ladi. Bu holat ikki tushunchaning universal xususiyatga egaligini, ya’ni til birliklarining barcha sathlarida amal qilishini ko‘rsatadi.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, sintagmatik munosabat til birliklarining valentligi bilan chambarchas bog‘liq. Har bir so‘z o‘zi bilan qaysi so‘zlarning birika olishini belgilaydi: masalan, o‘timli fe’l tushum kelishigidagi to‘ldiruvchini talab qiladi, sifat esa otni aniqlaydi. Shu sababli so‘zlarning birikish imkoniyatlarini tavsiflash sintagmatik tahlilning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi, bunday tavsif esa o‘quv lug‘atlari va grammatikalarini tuzishda amaliy ahamiyatga ega.

XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, paradigmatik va sintagmatik munosabatlar til tizimini chuqur anglash uchun muhim nazariy tushunchalardir. Paradigmatik munosabat birliklarning o‘xshashlik va farqlanishga asoslangan, nutqqacha mavjud bo‘lgan tizimini, sintagmatik munosabat esa ularning nutq jarayonidagi ketma-ket birikuvini ifodalaydi. Birinchisi tanlash imkoniyatini, ikkinchisi tanlangan birliklarning o‘zaro bog‘lanishini ta’minlaydi, shu sababli ular bir-birini to‘ldiradi va tilning tizim hamda faoliyat sifatidagi tabiatini birgalikda ochib beradi.

O‘zbek tilshunosligida bu tushunchalar til birliklarining tuzilishi, ma’nosi va nutqdagi faoliyatini o‘rganishda keng qo‘llanadi. Ular orqali tilning ichki qonuniyatlari va kommunikativ imkoniyatlari aniqroq namoyon bo‘ladi. Kelgusida mazkur yondashuvni o‘zbek tilining alohida sathlari, jumladan, so‘z yasalishi va frazeologiya materialida chuqurroq tadqiq etish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sossyur F. de. Umumiy tilshunoslik kursi.
2. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. 1-qism. – Toshkent. 84, 88-betlar.
3. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik (tilshunoslik tarixi). 1-qism. – Toshkent, 2005. 102–109-betlar.
4. Mirtojiyev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.
5. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati. – Toshkent: Fan, 1985.